

УДК 159.923-053.6

Андрій Кірейчев

ОСОБИСТІСНІ ОСОБЛИВОСТІ ПІДЛІТКІВ ІЗ НОРМАТИВНОЮ І ДЕВІАНТНОЮ ПОВЕДІНКОЮ

На даний час наголошується на зростанні дитячої бездоглядності, бродяжництві неповнолітніх, вживанні ними алкоголю, наркотиків тощо. Це зумовлює необхідність проведення профілактики негативних явищ і медико-психолого-педагогічної реабілітації неповнолітніх. Саме у профілактиці асоціальної поведінки неповнолітніх особливого значення набувають специфічні психологічні знання, на основі яких досліджується природа поведінки підлітків, що відхиляється, а також розробляються практичні заходи щодо попередження асоціальних проявів.

На даний час серед дослідників спостерігається підвищений інтерес до проблеми девіантної поведінки. Наукове вивчення відхилень здійснюється у кримінології, психопатології, соціології. У стадії становлення знаходиться нова наукова дисципліна – психологія девіантної поведінки.

До девіантної поведінки вдається відхилена соціумом особа; слабкі зв'язки “сім'я – дитина”, “школа – дитина” сприяють орієнтації молоді на групи однолітків, які переважно є джерелом девіантних норм.

Сучасні вчені стосовно неповнолітніх із різноманітними відхиленнями в розвитку, що своєрідно відображаються в поведінці, використовують терміни: “важкі діти” (К. Лебединська, М. Райська, М. Ратгер, Л. Славіна); “важкий підліток” (Л. Зюбін, В. Степанов, Д. Фельдштейн), до яких відносять дітей із відхиленнями в етичному розвитку, акцентуацією характеру, з порушеннями в афективно-вольовій сфері, відхиленнями в поведінці; “аномальні діти”, які мають відхилення від типового або нормального, не включаючи патологічний стан (Л. Пожежа); “дезадаповані діти” (С. Белічева); “діти, що потребують спеціальної турботи” (Л. Кошч); діти “групи ризику” (И. Невський); “діти з порушеннями в афективній сфері” (К. Лебединська, М. Райська, Г. Грібанова, Л. Славіна).

Я. Гилінський ввів у вживання термін “девіантна поведінка”, який у даний час вживається поряд із терміном “поведінка з відхиленням”.

Підлітковому віку властиві різні типи порушеної поведінки. До делінквентних дій, поширених серед неповнолітніх, відносяться: наркоманія, токсикоманія, алкоголізм, крадіжка автотранспорту, втечі з дому, домашні крадіжки, хуліганство, підлітковий вандалізм, агресивна і аутоагресивна

поведінка (В. Васильовський, Н. Вострокнутов, Т. Донських, Ц. Короленко, С. Кулаков), а також типово підліткові девіації, що зустрічаються лише при психопатологічному типі: дисморфоманія, дромоманія, піроманія, гебійна поведінка (В. Гинджін, В. Гур'єва, В. Семке, С. Суханов).

Аддиктивна поведінка підлітків і способи її корекції вивчалася В. Ананьєвим, Д. Колесовим, С. Кулаковим, І. Рущенко, Б. Хасан, алкоголізм – І. Крохіним, Л. Шайдуковою, аутоагресивні вчинки у підлітків – В. Синайко, А. Кожиною, І. Романовою; агресія – А. Бандурою, Р. Уолтерсом, Ю. Можгинським. Аналіз причин походження девіантної поведінки приводиться в роботах А. Адлера, Дж. Боулбі, Л. Лисичиної, А. Співаковської, Л. Царегородцевої та ін.

Незважаючи на існуючі дослідження, залишається відкритим питання про виявлення особистісних особливостей молодших підлітків, що детермінують внутрішню готовність до здійснення негативних вчинків і провини.

Мета статті – здійснити порівняльний аналіз особистісних особливостей підлітків із нормативною і девіантною поведінкою; завдання: аналіз психолого-педагогічної літератури з досліджуваної проблеми; вивчення типових і специфічних особистісних рис молодших підлітків із нормативною і девіантною поведінкою; інтерпретація результатів дослідження, формулювання висновків.

Девіантною вважається поведінка, що відхиляється від норм моралі, прийнятих у певному суспільстві на даному рівні соціального і культурного розвитку, що спричиняє за собою санкції: ізоляцію, покарання, лікування, засудження й інші форми осуду порушника. Виявляється воно у вигляді незбалансованості психічних процесів, неадаптивності, порушенні процесу самоактуалізації або у вигляді ухилення від етичного й естетичного контролю над власною поведінкою [3].

Значимо, що норму в психології традиційно розглядають як еталон поведінки, відповідність особистості прийнятим у даному співтоваристві в конкретний час етичним вимогам [1].

Аналізуючи дослідження соціологів щодо причин поведінки з відхиленнями дорослих і молоді, значимо, що вони недостатньо враховують психологічні особливості особистості. Оскільки не кожна особистість у період аномії стає злочинною, дотримуючись загальнолюдських цінностей, чи може характеризуватися іншими видами девіантної поведінки внаслідок змін, що відбуваються в суспільстві, поведінка з відхиленнями визначається, швидше за все, поєднанням негативних чинників зовнішнього середовища і психологічних особливостей особистості.

Причиною протиправних вчинків можуть виступати такі якості особистості людини, як жадібність, жорстокість, хитрість, заздріс-

ність, брехливість. Причому ці небезпечні якості, коли вони стають синергетиками, можуть свідчити про “переналаштування” до непередбачуваних ситуацій із демонстрацією негативних якостей, провокувати девіантну і делінквентну поведінку [4, с. 217].

Генезис поведінки з відхиленнями, зумовлюють такі різноманітні, але взаємопов’язані чинники: індивідний, що діє на рівні психобіологічних передумов; соціальний – такий, що визначається соціально-економічними умовами існування суспільства; психолого-педагогічний – такий, що виявляється в дефектах шкільного і сімейного виховання; соціально-психологічний – такий, що розкриває несприятливі особливості взаємодії особистості зі своїм найближчим оточенням у сім’ї, на вулиці, в навчально-виховному колективі, тобто порушення соціалізації.

У підлітка з девіантною поведінкою учні констатують наявність таких психологічних особливостей: неприйняття педагогічних дій; невміння долати труднощі (М. Тишкова); ігнорування перешкод, наднапруженість (С. Заїка, Н. Крейдун, А. Ячина); апатична підлеглисть групі з асоціальними установками (А. Реан); понижена самокритичність, подвійний локус контролю, синдром тривожного очікування, невпевненості в собі, породжений систематичними навчальними неуспіхами (І. Невський); негативні установки до навчальної діяльності, фізичної праці, до себе й оточення; слабкість самоконтролю, схильність неадекватно реагувати на фрустраційні обставини (Н. Максимова); крайній ступінь егоцентрованості (Т. Пашукова); агресивність (Ю. Можгинський).

Залишається відкритим питання про виявлення особистісних особливостей молодших підлітків, що детермінують внутрішню готовність до здійснення негативних вчинків і провини.

При проведенні дослідження особистісних особливостей підлітків враховувалося положення, висунуте В. Мухіною: “Завданням диференціуючого дослідження є представлення характеристики особистості в її особливостях, в її своєрідності та розвитку. Вирішити це завдання – означає показати основні риси особистості, встановити їх зв’язок у єдності особистості, зрозуміти і пояснити їх походження і зробити висновки щодо системи індивідуальної дії на особистість” [5, с. 29].

У дослідженні взяли участь підлітки групи “девіанти” (8 дівчаток і 19 хлопчиків у віці 13-15 років), а також підлітки групи “норма” (18 дівчаток і 12 хлопчиків у віці 13-15 років). До групи “девіанти” увійшли 27 підлітків Сімферопольського приймального-розподільника. У даній групі підлітків спостерігаються поведінкові ознаки, що дозволяють судити про вираженість у них усіх виділених видів девіантної поведінки,

тобто їх девіація системна. Групу “норма” склали 30 підлітків із нормативною поведінкою того ж віку школи № 9, м. Ялта. Нормативність їх поведінки визначалася щодо мікросоціуму “девіанти”.

Нами узагальнені дані про соціальну ситуацію розвитку підлітків досліджуваних груп. Половина підлітків групи “девіанти” існує в атмосфері конфліктів, а кожен третій підліток – у сім’ї з низьким матеріальним рівнем життя. Також було визначено методику емпіричного дослідження особистісних особливостей підлітків: метод “Піктограма”, тест ЕРІ (тест Айзенка).

Вибір психодіагностичних методів дослідження визначався домінуючим аспектом при розгляді особистості як індивідуальності. При цьому враховувалася суб’єктна й об’єктна орієнтація в побудові методів: перша представлена методикою “Піктограми” (А. Лурія), проектний характер якої знімає вірогідність спотворень, пов’язаних із соціальною бажаністю відповідей; друга, що витікає з теорії рис особистості, – особовими опитувальниками Кеттелла й Айзенка. Згідно з положенням В. М’ясищева, “виключення характерологічної сторони проблем робить неможливим дозвіл їх у цілому”, особливо стосовно завдань практичної психології. При цьому ми дотримуємося думки Л. Собчик про те, що провідні тенденції особистості, виявляючись на первинних рівнях самосвідомості як типологічної риси, у міру дозрівання особистості переростають в особистісні властивості, що визначають специфіку поведінки.

Метод піктограми використовувався нами з метою вивчення тенденцій, рис особистості підлітків, для характеристики їх особистісних особливостей, ставлення до основних життєвих сфер: до себе, до сім’ї, до інших людей, до своєї і протилежної статі. Методика “Піктограми” [2] полягає в тому, що випробовувані при запам’ятовуванні, не вдаючись до використання букв, слів, цифр, малюють картинки-образи, які виникли у них як асоціації у відповідь на визначене вербально задане слово: батько, Я, життєві цілі, начальство, майбутнє, підлеглі, страх, дружба, минуле, чоловік, любов, сім’я, співробітники, мати, провина, жінка. Потім за допомогою малюнків-піктограм необхідно пригадати і записати слова, що пропонувалися для запам’ятовування. Підлітки, як правило, показують хороший рівень розвитку пам’яті. Проте для даного дослідження більш значущою була подальша інтерпретація малюнків: враховуються образи піктограм, аналізуються підписи під ними, коментарі до особливих випадків, коли який-небудь малюнок потребував додаткового пояснення. Таким чином, аналіз результатів здійснюється шляхом зіставлення змістовних і формальних характеристик піктограм, уточнених у ході дослідження.

Критерії обраховування малюнків-піктограм були такі: якість ліній, натиск, чіткість графіки, спосіб промальовування фігур, вирази їх емоційних станів, характер подій, зображених на картинках, оцінні думки (у словах), що свідчать про певні особливості особистості.

Методика ЕРІ (тест Айзенка) діагностує такі особистісні характеристики, як “екстраверсія – інтроверсія” і “нейротизм” (емоційна стабільність – нестабільність), які трансформуються у процесі розвитку в її психологічні особливості. Багаторічний досвід застосування в психодіагностиці даної методики дозволяє говорити про її високу інформативність, практичну корисність і надійність. Визначення типології за шкалою “екстраверсія – інтроверсія”, “нейротизм” дозволяє враховувати індивідуально-психологічні особливості підлітків у процесі педагогічного спілкування, в аналізі прогнозування поведінки і міжособистісного спілкування учнів [2].

Використання методики “Піктограма” у роботі з підлітками з девіантною поведінкою дозволило виявити за сукупністю ознак такі особистісні тенденції: негативний “Я-образ”, виражений в одіозності фігур, загрозливому виразі обличчя і пози, поганій якості малюнка, промальовуванні специфічних деталей і предметів (темних окулярів, пов’язок на очах та ін.); агресивність, що виявляється у зображенні сцен насильства, кровопролиття, наявності предметів агресії (ножів, палиць, пістолетів), промальовуванні оскалу, сильному натиску, малюванні ручкою; тривожність (натиск, стирання, штрихування, відсутність важливих деталей малюнків або, навпаки, їх ретельне промальовування); ворожість до батька і матері, чоловіка і жінки, що виражається у промальовуванні страхітливих фігур, у підкресленні статевих ознак, промальовуванні статевих органів, у підписах під малюнками, що містять негативні “епітети”.

Слід зазначити, що малюнки-піктограми підлітків із девіантною поведінкою свідчать про досвід їх спілкування з правоохоронними органами, про що говорить поява в піктограмах погонів, міліцейських машин, сирени. Негативне ставлення до співробітників міліції передається в малюнках на слова “співробітники” і “начальство”, в образливих підписах під ними. Виявлена також схильність до аддиктивності самого підлітка або членів його сім’ї (неодноразове малювання сигарет, шприців, пляшок, сцен вживання спиртних напоїв). Поява малюнка пляшки на декількох сегментах бланка може свідчити про чинник ризику алкоголізації підлітка або зловживання спиртним членів його сім’ї.

Анамнестичні дані свідчать, що конфліктні взаємини з батьками загострюють прояв таких особистісних особливостей підлітків, як напруженість і ворожість, що приводить надалі до різних форм девіантної поведінки.

У підлітків із девіантною поведінкою після використання методу “Піктограми” за сукупністю ознак виявлені такі особистісні тенденції: негативний “Я-образ”, агресивність, тривожність, ворожість до батька і матері, чоловіка і жінки. Семантичний аналіз слів, які “згадалися”, показав, що підлітки групи “норма” в 69% випадків використовували слово “мама”, в 31% – “мати”, що може свідчити про загальне позитивне ставлення до її образу.

Підлітки групи “девіанти” у 47% випадків при пригадуванні заданого слова використовують слово “мама”, у 33% – нейтральне “мати”, в 20% – дають малюнку негативні оцінні думки або за намальованим образом не згадують задане слово.

Аналогічна ситуація і зі словом “батько”: якщо всього 6% підлітків групи “норма” залишають картинку не підписаною, то вже 19% підлітків групи “девіанти” образ батька супроводжують негативними епітетами.

Результати тесту Айзенка показали, що молодші підлітки обох груп екстравертовані, причому екстраверсія у підлітків групи “норма” виражена яскравіше. Нейротизм більшою мірою властивий підліткам групи “девіанти”.

Значення середніх показників у цілому для групи за шкалою екстраверсія дозволяють дати підліткові з нормативною поведінкою таку типову характеристику: товариський, має безліч друзів і знайомих, не мислить себе без людського оточення, емотивно-імпульсний оптиміст.

Високий показник середнього значення за шкалою нейротизму характеризує підлітка групи “девіанти” як емоційно нестійкого, з вираженою чутливістю і вразливістю, схильного до злості та дратівливості. Значення середніх за шкалами тесту відповідають агресивно-збудливому сектору. Таким чином, підлітка з девіантною поведінкою можна охарактеризувати таким чином: висока, нереалізована потреба у спілкуванні, імпульсний, відчуття і емоції не завжди строго контролює, проявляє тенденцію до агресивності (агресивно-збудливий тип).

Проведений теоретичний аналіз і експериментальне дослідження особистісних особливостей підлітків із нормативною і девіантною поведінкою підтвердили актуальність і значущість цієї проблеми для соціальної педагогіки і психології. Основний зміст проведеної роботи відображений у таких положеннях:

1. Існує багато робіт, присвячених проблемі девіантної поведінки в зарубіжній і вітчизняній психології, у яких загальним є розуміння девіантної поведінки як такої, що відхиляється від норм моралі, прийнятих у певному суспільстві на цьому рівні соціального і культурного розвитку, що спричиняє такі санкції: ізоляцію, покарання, лікування, засудження й інші форми осуду порушника.

2. У психології норму традиційно розглядають як еталон поведінки, дотримання особою прийнятих у співтоваристві в конкретний час моральних вимог.

3. Генезис поведінки, що відхиляється, зумовлюють такі різноманітні, але взаємопов'язані чинники: індивідний, що діє на рівні психобіологічних передумов; соціальний, який визначається соціально-економічними умовами існування суспільства; психолого-педагогічний, що проявляється в дефектах шкільного і сімейного виховання; соціально-психологічний, який розкриває несприятливі особливості взаємодії особистості зі своїм найближчим оточенням у сім'ї, на вулиці, в навчально-виховному колективі, тобто порушення соціалізації.

4. Наявні дослідження психологічних особливостей підлітків із девіантною поведінкою: неприйняття педагогічних дій; невміння долати труднощі (М. Тишкова); ігнорування перешкод; наднапруженість (Н. Крейдун, О. Ячина); апатична підлеглість групі з асоціальними установками (А. Реан); понижена самокритичність, подвійний локус контролю; синдром тривожного очікування, невпевненості в собі, породжений систематичною навчальною неуспішністю (І. Невський).

Отже, нами здійснено порівняльний аналіз типових і специфічних особистісних рис молодших підлітків із нормативною і девіантною поведінкою; інтерпретація результатів дослідження, формулювання висновків. Доведено, що існують особистісні особливості підлітка, які зумовлюють схильність до девіантної поведінки: негативний “Я-образ”, агресивність, тривожність, ворожість до батька і матері, чоловіка і жінки, емоційна нестійкість, виражена чутливість і вразливість, схильність до злості та дратівливості, імпульсивність.

Подальших досліджень вимагають питання розширення змісту роботи з девіантними дітьми й апробації нових форм підготовки майбутніх учителів до профілактики і корекції проявів девіантної поведінки.

1. *Бреслав Г. М.* Эмоциональные особенности формирования личности в детстве: норма и отклонения / *Г. М. Бреслав.* — М. : Мысль, 1990. — 144 с.
2. *Бурлачук Л. Ф.* Словарь-справочник по психологической диагностике / *Л. Ф. Бурлачук, С. М. Морозов.* — К. : Наук. думка, 1989. — 200 с.
3. *Захаров А. И.* Предупреждение отклонений в поведении ребенка / *А. И. Захаров.* — СПб. : Лениздат, 1997. — 84 с.
4. *Исаев Д. Н.* Предупреждение реакций дезадаптации. Хрестоматия. Обучение и воспитание детей “группы риска” / *Д. Н. Исаев.* — М. : Просвещение, 1996. — 384 с.
5. *Мухина В. С.* Возрастная психология: феноменология развития, детство, отрочество: Учебник для студ. Вузов. — 4-е изд. / *В. С. Мухина.* — М. : Академия, 1999. — 456 с.

Стаття надійшла до редакції 05.12.2011

А. Кирейчев

**Личностные особенности подростков
с нормативным и девиантным поведением**

В статье проведен анализ психолого-педагогической литературы по проблеме девиантного поведения подростков. Обобщены результаты изучения типичных и специфических личностных черт младших подростков с нормативным и девиантным поведением.

Ключевые слова: девиантное поведение, делинквентное поведение, агрессивность, тревожность, локус контроля.

A. Kyreychev

**Personal Peculiarities of Adolescents
with Normative and Deviant Behavior**

Article analyses the psychological and pedagogical literature on the problem of adolescents' deviant behavior. The author summarizes the results of the study of typical and specific personality traits of junior adolescents with normative and deviant behavior.

Key words: deviant behavior, delinquent behavior, aggressiveness, anxiety, locus of control.

Рецензент – кандидат психологічних наук М. В. Бастун